

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1978

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ *

Κατὰ τὸ ἄρθρο 83 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας ἐκφωνεῖ, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους, λόγον ἀναφερόμενον εἰς θέμα τῆς εἰδικότητός του, καὶ μὲ τρόπον, λέγει ὁ Ὁργανισμός, «εὐληπτον δι' ὄλους». Θὰ προσπαθήσω λοιπὸν νὰ εἶμαι πρῶτον μὲν «εὐληπτος δι' ὄλους», δεύτερον δὲ σύντομος, γιὰ νὰ δοθεῖ ἐπαρκῆς χρόνος στὸν κ. Γενικὸν Γραμματέα νὰ ἐκθέσει τὰ κατὰ τὴν ἀρμοδιότητά του.

Θέμα τῆς σημερινῆς ὁμιλίας μου, εἶναι μία νέα διάταξη τοῦ Συντάγματός μας τοῦ 1975, πὸν ἔχει ἤδη κινήσει τὴν ἔντονη προσοχὴ τῶν νομικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων γενικώτερα.

Εἶναι ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 16, ἡ ὁποία ὀρίζει τὰ ἐξῆς, στὴν παράγραφο 1 :

«*Ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθεροι, ἡ δὲ ἀνάπτυξις καὶ ἡ προαγωγὴ αὐτῶν ἀποτελεῖ ὑπεχρέωσιν τοῦ Κράτους. — Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τοῦ καθήκοντος ὑπακοῆς εἰς τὸ Σύνταγμα.*»

* Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα, βλ. εἰς Μ. Στασινοπούλου, Νομικαὶ Μελέται, 1973, σελ. 9 κ. ἐπ.

Ἡ διάταξη λοιπὸν ἔχει δύο τμήματα. Τὸ πρῶτο τμήμα καθιερώνει τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερία, τὸ δεύτερο τμήμα προσθέτει σ' αὐτὴν τὴν καθιέρωση, κάτι νέο. Ἄς μὴ σπεύσουμε νὰ δώσουμε ὄνομα σ' αὐτὸ τὸ κάτι νέο, ἄς μὴ τὸ ποῦμε ἀκόμη οὔτε «ὄρο» οὔτε «περιορισμό». Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς ὁμιλίας μου εἶναι, νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ νὰ προσδιορισθεῖ, ποῖον χαρακτηῖρα ἔχει αὐτὴ ἢ προσθήκη.

Ἡ διάταξη κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη διάταξη τοῦ ἄρθρου 5 παρ. 3 τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης τοῦ 1949, πὸν ὀρίζει τὰ ἐξῆς:

«Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερες. Ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση πίστεως στὸ Σύνταγμα».

Αὐτὴ εἶναι ἡ περιλάλητος «ρήτρα πίστεως» (*Treuklausel*), τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία εἶναι περιπετειώδης καὶ ἐντυπωσιακὴ.

Ἡ ρήτρα αὐτὴ ἀνεγράφη ἀρχικὰ στὸ Σχέδιο Συντάγματος τῆς Βόννης ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Γενικῶν Συνταγματικῶν θεμάτων, κατὰ πρόταση (αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο) ἑνὸς βουλευτοῦ, πὸν ἦταν συγχρόνως καὶ καθηγητὴς Πανεπιστημίου. Εὐθὺς ἀμέσως, θύελλα ἐξέσπασεν ἐναντίον αὐτῆς τῆς διατάξεως. Διαμαρτυρίες τοῦ τύπου, ἐν ὀνόματι τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ τὸ κυριώτερο εἶναι ὅτι οἱ Κοσμητορες τῶν Νομικῶν Σχολῶν τῶν Γερμανικῶν Πανεπιστημίων ἐδημοσίευσαν συλλογικὴ Δήλωση, μὲ τὴν ὁποία διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς προσθήκης τῆς Ρήτρας Πίστεως καὶ ἐζήτησαν νὰ διαγραφεῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπειδὴ ἀπειλοῦσε σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνον τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς περιττὴ. Τότε ἡ Γενικὴ Συνταγματικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισε, μὲ μίαν ἀγωνιώδη πλειοψηφία ψήφων 11 ἐναντίον 10, τὴν διαγραφή της. Μετὰ 24 ὅμως ὥρες, ὁ Εἰσηγητὴς τῆς ἰδίας Ἐπιτροπῆς, *Karl Schmidt*, καθηγητὴς τοῦ Δημοσίου Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Τυβίγγης, μὲ μία πολὺ σημαντικὴ ἀγόρευσίν του, ὑπεστήριξε ὅτι ἡ ρήτρα πίστεως δὲν εἶναι παρὰ μία ἀπλὴ προειδοποίηση, ἄλλωστε πολὺ χρήσιμη. Στὴν πραγματικότητα, εἶπε, δὲν ἐξουσιοδοτεῖ τὴν Κυβέρνηση, νὰ ἐπιβάλλει στὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερία

περιορισμούς, οί όποιοι δέν προβλέπονται ἤδη ἀπό τό κείμενο δίκαιο. Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτή ἔφερεν ἀποτέλεσμα. Προκάλεσε μία ἀληθινά δραματική συζήτηση στήν Συνταγματική Ἐπιτροπή τῆς Βόννης, ἡ όποία κατέληξε νά δεχθεῖ τελικά τήν ἀναγραφή τῆς ρήτρας, μέ μίαν ἀγωνιώδη καί πάλι πλειοψηφία ψήφων 34 ἐναντίον 31.

Ἀπό τήν δραματική αὐτή συζήτηση, ἀντλῶ μερικά στοιχεῖα, τὰ όποία πιστεύω ὅτι διαφωτίζουν ἀρκετά τήν ἔννοια αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἀλλά καί τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ ἰδικοῦ μας Συντάγματος.

Ὁ βουλευτής καθηγητής *Schmidt* εἶπε, μεταξύ ἄλλων:

«Διευτώθη φόβος ὅτι ἡ διάταξη αὐτή δημιουργεῖ εἶδος φιμώ-
τρον γιά τήν Ἐπιστήμη, τήν Ἐρευνα καί τή Διδασκαλία. Κατά τήν
ἀληθῆ ὅμως ἔννοιά της, δέν ἀποκλείει τήν κριτική ἐπὶ τοῦ Συντάγμα-
τος. Ἐννοεῖ ὅμως, ἡ κριτική αὐτή νά γίνεται ἀπό τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς
διδασκάλους, μέ συναίσθημα εὐθύνης καί μέ τό σεβασμό, πού ὀφεί-
λουμε πρὸς τόν θεμελιώδη νόμον, μέ τόν όποῖον ὁ λαός μας ἀπεφάσισε
νά ρυθμίζει τόν κοινωνικό καί πολιτικό του βίον. Θέλει δηλαδή ἡ διά-
ταξη αὐτή νά ἐμποδίσαι τοῦτο: νά ἀσκεῖ ἕνας ἄνθρωπος, κρυπτόμενος
πίσω ἀπό τό παραπέτασμα τῆς λεγομένης «ἐπιστημονικῆς κριτικῆς»,
πολιτική ὑπουλο, μέ τήν όποία δέν κρίνει ἀπλῶς τήν Δημοκρατία,
ἀλλά τήν βλάπτει καί τήν καταφρονεῖ».

Τότε, κάποιος ἀπό τοὺς βουλευτάς διέκοψε καί εἶπε: «Ἀλλά,
τότε, θά πρέπει νά ἐπέμβει πειθαρχικῶς ἕνας δυναμικός Ὑπουργός
τῆς Παιδείας».

«Καί ὅμως εἶναι χρήσιμη ἡ ρήτρα, συνέχισε ὁ καθηγητής *Schmidt*.
Ἐπειδή στήν χώρα μας, συνέβησαν, ἀπό τό 1933, πράγματα, γιά τὰ
όποια πληρώνει σήμερα ἡ Γερμανία, καί τὰ όποια κινδυνεύουν νά
παραμείνουν ὡς ἐπικίνδυνα κατάλοιπα, ἐάν δέν φροντίσουμε νά καθιε-
ρώσουμε ὠρισμένα ρητά καί σαφεῆ καθήκοντα... Βεβαίως, ἕνας ἄγρυ-
πνος Ὑπουργός Παιδείας, ἠμπορεῖ νά προλαμβάνει δυσάρεστα κρού-
σματα. Ὅμως θεωρῶ χρήσιμο, νά ὑπάρχει μία ἔντονη καί σοβαρά

προειδοποίηση, πρὸς ἐκείνους οἱ ὅποιοι θὰ διεννοῦντο νὰ βλάψουν τὴν Δημοκρατία μὲ ὄπλα δῆθεν «ἐπιστημονικά», ριπτόμενα ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πρέπει νὰ γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ Δημοκρατία εἶναι ἀποφασισμένη νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό της».

Μετὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τοῦ Schmidt, οἱ ὅποιοι ἐκαλύφθησαν ἀπὸ χειροκροτήματα, ὁ προεδρεύων Ἀντενάουερ ἔδωσε τὸν λόγο στὸν βουλευτὴ δόκτορα Χόϋς, μετέπειτα Πρόεδρο τῆς Γερμανικῆς Δημοκρατίας.

Χόϋς: «Ἡ ρήτρα πίστεως πρὸς τὸ Σύνταγμα πρέπει νὰ κρίνεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς πικρᾶς ἐμπειρίας μας ἀπὸ τὸν Ναζισμό. Ὑπάρχουν ἄλλωστε καὶ ἄλλες διατάξεις τοῦ Συντάγματος, πὸν ἐπήγασαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐμπειρία. Γιατί νὰ δείξουμε μία ἰδιαίτερη δυσπιστία εἰδικῶς πρὸς τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους; Ὁ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας θὰ ἐλέγξει κάθε κατάχρηση δικαιώματος πὸν θὰ διαπραχθεῖ ἀπὸ αὐτούς, καθὼς καὶ ὁ κάθε ἄλλος Ὑπουργὸς θὰ ἐλέγξει ἀνάλογη κατάχρηση στὸν τομέα τῆς ἀρμοδιότητός του. Γιατί νὰ τεθοῦν οἱ ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι ὑπὸ εἰδικὸ καθεστῶς καχυποψίας;».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἓνας βουλευτὴς τὸν διέκοψεν ὡς ἐξῆς:

— Μὰ οἱ ἐχθροὶ τῆς Δημοκρατίας θὰ ἐμφανισθοῦν καὶ πάλι, νὰ διδάσκουν ἀπὸ καθέδρας!

Καὶ ὁ Χόϋς ἀπάντησε:

— Μὰ καὶ αὐτὸ εἶναι ἴδιον τῆς Δημοκρατίας!

Τέλος, ὁ προεδρεύων Ἀντενάουερ ἔθεσε τὸ ζήτημα σὲ ψηφοφορία. Καὶ ἡ ψηφοφορία ἀπέδωσε τὸ ἀποτέλεσμα, πὸν ἐμνημονεύσαμε: ἡ ρήτρα πίστεως ἐψηφίσθη μὲ ψήφους 34 ἐναντίον 31.

Ἡ διάταξη λοιπὸν αὐτὴ τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης περιελήφθη στὸ Κυβερνητικὸ Σχέδιο τοῦ ἰδικοῦ μας Συντάγματος, ἀλλὰ, κατὰ τίς συζητήσεις στὴν Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ τοῦ 1974 ἡ φράση «ὑποχρέωση πίστεως» ἀντικατεστάθη μὲ τὴν φράση «ὑποχρέωση ὑπακοῆς». Ποία διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ πίστεως καὶ ὑπακοῆς, εἶναι δύσκολο

νά καθορισθεῖ. Ἴσως δὲν ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορά, καὶ πάντως, μία θεωρητικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, δηλαδή τῆς πίστεως καὶ τῆς ὑπακοῆς, ἀφ' ἑνὸς δὲν θὰ βοηθοῦσε οὐσιαστικὰ στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου πρὸς μᾶς ἀπασχολεῖ, καὶ ἀφ' ἑτέρου θὰ ἐμεγάλωνε ἀσκόπως τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς ὁμιλίας μου. Σημειῶνω μόνον μία παρατήρηση τοῦ βουλευτοῦ Ἐπικρατείας κ. Παπανούτσου, ὁ ὁποῖος εἶπεν ὅτι «ἡ πίστις εἶναι κάτι βαθύτερο, εἶναι» τὸ ἄδυτο τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὅπου δὲν ἠμποροῦμε νὰ εἰσδύσουμε, » ἐνῶ ἡ ὑπακοὴ στὸ Σύνταγμα εἶναι κάτι, στὸ ὁποῖον μᾶς ὑποχρεώνει » καὶ ὁ ὄρκος μας». Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι οὐσιώδης, γιατί πραγματι, ὅλοι οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ὀρκίζονται πρῶτα - πρῶτα ὑπακοὴ στὸ Σύνταγμα (καὶ τοὺς νόμους).

Ὅπως δὴποτε, ἡ διάταξη πρὸς μᾶς ἀπασχολεῖ, διαφωτιζομένη ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης, πρὸς ἐμνημονεύσαμε, ἀποτελεῖ εἰδικὴ μεταχείριση τῶν καθηγητῶν τῶν Πανεπιστημίων.

Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ μεταχείριση πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὸ ὅτι ὁ κίνδυνος ἐκδηλώσεως ἀντιθέσεως πρὸς τὸ Σύνταγμα ὑπάρχει ἐντονότερος μέσα στὸν χῶρον αὐτό, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐκ παραδόσεως ἀναγνωριζομένη στὸς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους ἐλευθερία ἐπιστημονικῆς ἀναλύσεως καὶ διαπραγματεύσεως τῶν θεμάτων, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τοὺς ὀδηγήσει στὴν ἀντίληψη ὅτι στὴν ἐλευθερία τῶν αὐτῶν συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ δικαίωμά των νὰ διδάσκουν θεωρίες πρὸς συνιστοῦν ἀκόμη καὶ ἀνυπακοὴ στὶς διατάξεις τοῦ Συντάγματος. Αὐτὸ τὸν κίνδυνον παρεξηγήσεως θέλει νὰ ἀποτρέψει ἡ διάταξη αὐτῆ, καὶ εἰδοποιεῖ τοὺς καθηγητάς, νὰ ἀκολουθήσουν τὸν ὀρθὸ δρόμον τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸ Σύνταγμα.

Ἡ διάταξη αὐτῆ, πρὸς χορηγεῖ τὴν ἐλευθερία καὶ συνάμα τὴν περιορίζει, θὰ ἠμποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δίνει τὴν εἰκόνα μᾶς ἀλληλεπιδράσεως δύο ἰδεῶν, ἀλληλεπιδράσεως πρὸς ὀδηγεῖ φαινομενικὰ σ' ἓνα κύκλον διάλληλο. Δηλαδή: χορηγῶ τὴν ἐλευθερία τῆς διδασκα-

λίας. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ περιλαμβάνει, κατὰ τὴν φυσικὴ πορεία τῶν ἰδεῶν, καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κριτικῆς καὶ τῆς διαφορίας. Ἀφαιρῶ ὁμως συγχρόνως αὐτὸ τὸ δικαίωμα. Ἄραγε, ἀφαιρῶ ἔτσι καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐλευθερία;

Ἡ εἰκόνα ὁμως αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν σωστή. Περισσότερο σωστὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνὸς ἀνταγωνισμοῦ: στὴ διάταξη αὐτὴ τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος ἀνταγωνίζονται δύο δυνάμεις: ἡ ἀνάγκη τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, καὶ ἡ ἀνάγκη ἀσφαλείας τῆς δημοκρατίας.

Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ πολιτικὴ ἀσφάλεια. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ δόγμα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐλευθερίας, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ προστασία τοῦ Κράτους, ἡ *raison d'état*. Ἀπὸ τὸ ἓνα, τὸ συμφέρον τῆς Ἐπιστήμης, ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἡ αὐτοάμυνα τῆς Δημοκρατίας.

Ἱστορικὲς συνθήκες καθόρισαν αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν ἠθικῶν δυνάμεων καὶ τὴν ἐξισορρόπησή των. Καθὼς εἶπε ἓνας Γερμανὸς καθηγητῆς, στὴν διάταξη αὐτὴ ἐμφανίζεται μία Δημοκρατία ἄγρυπνη, στρατευομένη, ἀγωνιζομένη νὰ ἀποφύγει πλήγματα, ποὺ θὰ ἠμποροῦσαν νὰ προέλθουν καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὄχθες, καὶ ποὺ θὰ ὑπενόμεναν ἐκεῖνο ποὺ ὁ λαὸς ἐθεώρησε ὡς τὸ θεμέλιο τῆς πολιτικῆς του ζωῆς. Ὡστε ἡ ρήτρα τοῦ ἄρθρου 16 θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐξῆς: «*Salus rei publicae suprema lex esto*», ἡ σωτηρία τῆς Δημοκρατίας εἶναι ὁ ὑπέριχος νόμος.

Γιὰ νὰ διαφωτισθεῖ περισσότερο αὐτὴ ἡ εἰκόνα, θὰ πρέπει προηγουμένως νὰ ἐκκαθαρίσουμε τὸ θεωρητικὸ ἔδαφος ἐπάνω στὸ ὁποῖον κινεῖται καὶ ἐνεργεῖ ἡ διάταξη αὐτὴ τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος.

Ἐπὶ τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας, ὅτι ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία εἶναι δικαίωμα ἀπόλυτο καὶ πρωτογενές, ποὺ δὲν ἔχει, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἔχει ὄρια ἄλλα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν Ἀλήθεια, τὴν ἀφηρημένη καὶ ἀπόλυτη Ἀλήθεια. Μὲ ἄλλη ἔκφραση, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία ἔχει ὄριο μόνον τὸν ἑαυτό της. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ὄρια αὐτά, ποὺ ταυτίζονται μὲ τὰ ὄρια τῆς Ἀληθείας, εἶναι ἄγνωστα, γι' αὐτὸ καὶ

μερικοί ονόμασαν τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερίαν «δικαίωμα μὲ περιεχόμενον ἄγνωστο καὶ μυστηριῶδες, ἐπειδὴ δὲν εἶναι προσιτὸ στὴν νόησίν μας, ὅπως δὲν εἶναι προσιτὴ ἢ ἀπόλυτη Ἰαλήθεια».

Ἡ θεωρία ὁμως αὐτή, ἢ ἄλλωστε τόσο γοητευτικὴ, δὲν ἐπικρατεῖ. Ἐπικρατεῖ, ἀντίθετα, ἢ περὶ θετικοῦ δικαίου θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ἢ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία εἶναι θεσμὸς δικαίου, θεσμὸς νομικός, τὸ δὲ περιεχόμενον καὶ τὰ ὅριά της προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀναγκαιότητες, τὶς ὁποῖες ἐξυπηρετοῦν ἐκεῖνοι πὸν συντάσσουν ἐκάστοτε τὸ Σύνταγμα ἑνὸς ἐλευθέρου λαοῦ. Σὲ μία χώρα, ὅπου οἱ ἱστορικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες θὰ τὸ ἐπέτρεπαν, οἱ συντακτικοὶ νομοθέτες θὰ ἀνεγνώριζαν μία τελείως ἀδέσμευτη ἐλευθερία διδασκαλίας. Αὐτὸ π. χ. συνέβη μὲ τὸ Σύνταγμα τῆς ἐλληνικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1927, πὸν ὅριζε στὸ ἄρθρον τοῦ 21, ὅτι:

«ἡ τέχνη, καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν εἶναι ἐλεύθεραι, διατελοῦν δὲ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον συμμετέχει εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐξάπλωσιν αὐτῶν».

Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸ γερμανικὸ Σύνταγμα τῆς Βαϊμάρης τοῦ 1919, πὸν ὁρίζει, στὸ ἄρθρον 142 τὰ ἴδια, ὅτι δηλαδὴ:

«ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν εἶναι ἐλεύθεραι.

Τὸ Κράτος ἐγγυᾶται τὴν προστασίαν των καὶ συμμετέχει εἰς τὴν καλλιέργειαν αὐτῶν».

Ἄλλα αὐτά, χωρὶς τὴν προσθήκην τῶν ὅρων τῆς πίστεως ἢ τῆς ὑπακοῆς στὸ Σύνταγμα.

Ἡ δημοκρατία ὁμως τῆς Βόννης ἐπιέσθη ἀπὸ ἱστορικὴ ἀνάγκη, νὰ προσθέσει τὴν περιλάλητον ἐκείνην ρήτραν πίστεως, καὶ αὐτὸ ἐπήγασε, ὅπως ἐδηλώθη, ἀπὸ τὴν πικρότατην ἐμπειρία τῶν ἐγκλημάτων τοῦ ναζισμοῦ.

Ἀπήχηση αὐτῆς τῆς τάσεως εἶναι καὶ ἡ ἀναλυομένη ρήτρα τοῦ ἄρθρου 16 τοῦ Συντάγματος τῆς Δημοκρατίας μας, τοῦ 1975, πὸν ἔχει

ὡς πρότυπό της τὴν «ρήτρα πίστεως» τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης.

Τὰ ὅρια λοιπὸν τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας πηγάζουν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη, ἀπὸ τὸ θετικὸ δίκαιο, δηλαδή ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ ἀπὸ τοὺς συνάδοντες πρὸς αὐτὸ νόμους.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι, σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη, καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ περιφήμου νόμου τῆς Ἀμερικανικῆς Πολιτείας τοῦ Τένεσση, πὸν ἔχει ὀνομασθεῖ «Νόμος τῶν πιθήκων» (*Affengesetz, monkey law*), καὶ ἔχει ἀποτελέσει σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου τῆς ἐλευθερίας τῆς διδασκαλίας.

Ὁ νόμος αὐτὸς τοῦ 1925 εἶχεν ὀρίσει ὅτι ἀπαγορεύεται νὰ διδάσκηται στὰ δημόσια σχολεῖα καὶ στὰ κολλέγια (πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου), ἡ λεγομένη «θεωρία τῆς ἐξελίξεως» ἢ «θεωρία τοῦ Δαρβίνου», ἢ καὶ ἄλλες θεωρίαι, πὸν δέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατάγεται ἀπὸ τοὺς πιθήκους, καὶ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

Ἐνας τόσοσ ἔντονος περιορισμὸς περικόπτει μὲ μαχαίρι χειρουργικὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ διδασκάλου νὰ διδάσκει τὴ θεωρία τοῦ Δαρβίνου, ἔστω καὶ ἐὰν τὴν πιστεύει ὡς ὀρθή. Καὶ ὅμως, τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς δὲν ἐθεώρησε αὐτὸ τὸν περιορισμὸ ὡς ἀντισυνταγματικόν, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἔκρινε ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν πηγάζει ἀπὸ κανόνα φυσικοῦ δικαίου ἢ κανόνα οἰονεὶ ὑπερσυνταγματικόν, ἀλλὰ ὑπάρχει ὑπὸ τοὺς ὅρους πὸν τὴν θεσπίζει τὸ Σύνταγμα. Καὶ τὸ Σύνταγμα — εἶπε τὸ Δικαστήριον — δὲν ἀπαγορεύει, νὰ ἐπιβάλλει ὁ νόμος ἕναν παρόμοιον περιορισμὸ τῆς διδασκαλίας στὰ δημόσια σχολεῖα καὶ στὰ κολλέγια.

Χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι τὸ Δικαστήριον αὐτὸ μὲ τὴν ἴδια ἀπόφασή του, ἐθεώρησε τὸν ἴδιον αὐτὸ νόμον, ὡς ἀντιστρατευόμενον ὄχι πλέον στὴν ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ στὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ συνειδήσεως, — ἀκριβῶς πάλιν, ἐπειδὴ ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἐλευθερία θεσπίζεται κατὰ τρόπο ἔντονώτερον καὶ ἴσως ἀπόλυτον ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

Ἡμπορῶ μάλιστα νὰ προσθέσω ἐδῶ, ὅτι τόσον ἀπόλυτη εἶναι ἡ προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας στὶς ΗΠΑ. καὶ τόσον ἀπόλυτη ἡ ἀπαγόρευση κάθε ἐπεμβάσεως τοῦ Κράτους σὲ θέματα θρησκευτικῆς συνειδήσεως, — ἴσως ἔνεκα τῆς μεγάλης ποικιλίας θρησκειῶν ποὺ ὑπάρχει στὸν πληθυσμὸ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν —, ὥστε τὸ ἴδιο αὐτὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον ἐξέδωσε τὸ 1962 καὶ μίαν ἄλλη ἀπόφαση, ἀκόμη περισσότερο χαρακτηριστικῆ, στὴν ἐξῆς ὑπόθεση :

Νόμος τῆς Πολιτείας τῆς Ν. Ὑόρκης εἶχεν ὀρίσει ὅτι οἱ μαθηταὶ τῶν δημοσίων σχολείων θὰ ἀπαγγέλλουν κάθε πρωί, πρὶν ἀπὸ τὸ μάθημα, μία προσευχὴ διαρκείας δέκα μόνον δευτερολέπτων, ἡ ὁποία εἶχε συνταχθεῖ σὲ τελειῶς οὐδέτερη καὶ ἄχρωμη διατύπωση, ἀκριβῶς γιὰ νὰ προσαρμόζεται σὲ ὅλες τὶς θρησκείες : Ἴδου τὸ κείμενο τῆς προσευχῆς :

«Παντοδύναμε Θεέ, γνωρίζουμε ὅτι κυβερνᾷς τὴ ζωὴ μας. Σὲ παρακαλοῦμε, εὐλόγησέ μας, εὐλόγησε τοὺς γονεῖς μας, εὐλόγησε τοὺς διδασκάλους μας, εὐλόγησε καὶ τὴν πατρίδα μας».

Ποῖος ἠμπορεῖ νὰ φαντασθεῖ μία προσευχὴ περισσότερη ἀθῶα καὶ περισσότερο ἀγνή; Λοιπόν, μία μητέρα μαθητοῦ προσέφυγε στὸ Δικαστήριον, ἰσχυριζομένη ὅτι τὸ παιδί της δὲν ἦταν ἀκόμη ὄριμο, γιὰ νὰ κρίνει, ἐὰν πρέπει ἢ ὄχι νὰ προσευχηθεῖ στὸ Θεό, καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ συμμετέχει σὲ μία τέτοια προσευχή. Καὶ τὸ Δικαστήριον ἀπεφάνθη, ὅτι, πραγματικά, τὸ Σύνταγμα τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποχρεωθεῖ κανεὶς νὰ συμμετέχει σὲ ὁποιαδήποτε προσευχὴ, ἐφ' ὅσον ἔχει ἀντίρρηση. Καὶ γι' αὐτὸ ἐκήρυξεν ἀντισυνταγματικὸ τὸν σχετικὸ νόμον.

Αὐτὰ ὅλα σημαίνουν ὅτι ὁ βαθμὸς ἐκάστης ἀτομικῆς ἐλευθερίας καθορίζεται καὶ πηγάζει ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Γιὰ λόγους ἱστορικούς, ὅπως εἶναι, καθὼς εἶπαμε, ἡ μεγάλη ποικιλία θρησκειῶν ποὺ παρατηρεῖται στὸν πληθυσμὸ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, τὸ Ἀμερικανικὸ

Σύνταγμα ἐπροστάτευσεν ἐντονώτερα τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκείας, παρὰ τὴν ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας.

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἀκόμη καὶ χωρὶς τὴν ρήτρα πίστεως, ὅταν ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία εἶχε προβλεφθεῖ στὸ Γερμανικὸ Σύνταγμα τῆς Βαϊμάρης τοῦ 1919 χωρὶς κανένα περιορισμό, εἶχε γίνεи δεκτὸ ὅτι ἡ «Πολιτεία δικαιούται νὰ ἀναμένει ἀπὸ τοὺς» πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους τὴν ἰδίαν θερμότητα ἀπέναντι τοῦ «δημοκρατικοῦ καθεστῶτος, τὴν ὁποίαν ἡ Ἐκκλησία δικαιούται ν' ἀναμένει ἀπὸ τοὺς Θεολόγους καθηγητὰς ἀπέναντι τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας».

Καὶ στὴ χώρα μας, ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Συντάγματος τῆς Δημοκρατίας τοῦ 1927, πὸν ὅπως ἐπίσης καθιέρωνε κατὰ τρόπο ἀπόλυτο τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία, εἶχαν γίνεи δεκτοὶ ὠρισμένοι περιορισμοί, μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας τοῦ 1934, πὸν ἀφοροῦσε τὸν καθηγητὴ Ἀλέξανδρο Δελμούζο. Ἡ ἄλλη ἀπόφαση, πὸν ἀφοροῦσε τὸν καθηγητὴ Κύριο Ἰωάννη Κακριδῆ, δὲν μᾶς βοηθεῖ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Συντάγματος, ἐπειδὴ ἔχει ἐκδοθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, ὅπου οἱ συνταγματικὲς συνθήκες ἦσαν ἀσταθεῖς.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία δὲν παύει νὰ εἶναι θεσμὸς θεμελιώδης. Εἶναι, ὅπως εἶπαν, ἡ magna carta τῆς ἐλευθερίας, ἀδελφὴ μὲ τὴν ἐπίσης θεμελιώδη ἐλευθερία τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ τύπου. Καὶ ἂν δὲν ἴμπορεῖ ν' ἀναγνωρισθεῖ ὡς κανὼν φυσικοῦ δικαίου, ὑπερκείμενος τοῦ νόμου καὶ τοῦ Συντάγματος, δὲν εἶναι νοητό, νὰ ὑπάρξει δημοκρατία, στὴν ὁποίαν ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία θὰ ἴμποροῦσε νὰ καταργηθεῖ ἢ οὐσιαστικὰ νὰ περιορισθεῖ. Παράλληλα ὅμως, ἡ ἄμυνα τῆς Δημοκρατίας εἶναι δύναμη ἐπιβλητικὴ, πὸν προέκυψε, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ ἱστορικὴν ἀναγκαιότητα.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι ἔχουν νὰ σταθμίσουν σὲ κάθε περίπτωσιν, αὐτὰ τὰ δύο ὑψιστα ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα

τὸ Σύνταγμα καὶ ἡ ἀποστολὴ των τοὺς ἔχει ἐμπιστευθεῖ: τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν Δημοκρατίαν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος θὰ εὐρεθεῖ κάποτε, ἐνώπιον κρισίμων θεμάτων, πὸν θὰ τοῦ δημιουργοῦν δισταγμοὺς καὶ διλήμματα. Τί θὰ πράξει, ὅταν ἀντιληφθεῖ ὅτι κινδυνεύει, σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή, νὰ βλάψει, ἢ γιὰ νὰ ἐκφρασθῶ κάπως ἡπιώτερα, νὰ θίξει ἓνα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ὑπέρτατα ἀγαθὰ, δηλαδὴ τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἐλευθερίαν ἢ τὴν δημοκρατίαν; Τί θὰ πράξει ὁ καθηγητής; Ἡ εὐθύνη του εἶναι μεγάλη, εἶναι συνταρακτικὴ. Ἄλλωστε εἶναι γνωστό: ὅσο μεγαλύτερη ἐλευθερία ἐνεργείας διαθέτει κανεὶς κατὰ τὸν νόμον, τόσο μεγαλύτερη καὶ βαθύτερη εἶναι ἡ εὐθύνη του. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου τοῦ ὀπλισμένου μὲ αὐτὴν τὴν ἀνεκτίμητην ἐλευθερίαν, εἶναι ἐδῶ, ὄχι ἀπλῶς μεγάλη, εἶναι βαθύτατη, εἶναι ἀληθινὰ συγκλονιστικὴ γιὰ ἓναν εὐσυνείδητο χρήστη αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας.

Τί θὰ πράξει λοιπὸν ὁ καθηγητής;

Ἐὰν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν του ἔρευνα, ἔχει ἐνδομύχως καταλήξει νὰ πιστεύει σὲ θεωρίαι ἀντιδημοκρατικὰς ἢ ὀλοκληρωτικὰς καί, προπάντων, ἐὰν πιστεύει ὅτι στὸ συμπέρασμα αὐτό, τῆς ὀλιγοπιστίας πρὸς τὴν δημοκρατίαν, ἔχει καταλήξει ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα καὶ βάσανον εὐσυνείδητην καὶ καλόπιστην καὶ ἀπροκατάληπτην;

Τί θὰ πράξει;

Ὁ Γερμανὸς διδάσκαλος τοῦ δημοσίου δικαίου Ρίχαρτ Τόμα ἐψηλάφησε ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ φλογερὸ αὐτὸ πρόβλημα. Γράφει λοιπὸν ὅτι, σὲ μιὰ παρόμοια, ἀληθινὰ δραματικὴ περίπτωσις, ἀνοίγονται ἐνώπιον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου τέσσαρες δρόμοι, τέσσαρες λύσεις:

1) Ἡ πρώτη, ἡ διαυγέστερη καὶ πλέον ἀξιοπρεπεῆς λύσις, εἶναι νὰ δηλώσει ὅτι δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ τὴν ἐπιστήμην ὑπὸ περιορισμοῦς οὐδὲ νὰ ὑποκρίνεται τὸν νομιμόφρονα, καὶ νὰ ὑποβάλλει τὴν παραίτησίν του. Ὡς ἐλεύθερος συγγραφεὺς ἢ ὀμιλητής, θὰ ἔχει τὴν δυνατότητα

να εκφράζει ανεμπόδιστος τις δοξασίες του. Θα ισχύει πλέον γι' αυτόν, το παράγγελμα: «Ύπαγε εις τὰς ῥύμας, καὶ δημοσίᾳ λάλησον»!

2) Ἡ δεύτερη λύση εἶναι, νὰ μείνει στὴν θέση του, νὰ εκφράσει ἀποφασιστικά τις γνώμες του καὶ νὰ ἀναγκάσει τὴν προϋσταμένη ἀρχὴ νὰ ἀσκήσει πειθαρχικὴ δίωξη ἐναντίον του.

3) Τρίτη λύση: Νὰ χρησιμοποιοῦσε κατὰ τὴν διδασκαλία του ἓνα εἶδος εὐσχήμου φιμώτρου, καὶ νὰ ἀποφύγει τὰ νευραλγικὰ σημεῖα, πὺν θὰ τὸν ὀδηγοῦσαν στὴν ἔκφραση τῶν ἀπαγορευμένων πεποιθήσεών του. Αὐτὴ εἶναι ἡ μελαγχολικὴ περίπτωση τῶν «καθηγητῶν ὑπὸ φίμωτρον». Ἐν τούτοις, ὁ συγγραφεὺς αὐτὸς δὲν θεωρεῖ ἀπαγορευμένην αὐτὴν τὴν στάση καὶ δέχεται, μὲ προφανῆ βεβαίως στενοχωρία, ὅτι ἐπιτέλους, ὁ καθηγητὴς ἔχει ἓνα ἰδιόρρυθμον δικαίωμα «ἐπὶ τὴν σιωπὴν». Ὁ Ντὲ Γκὼλ εἶχε πεῖ γιὰ τὴν σιωπὴ: «Σιωπὴ, καταφύγιο τῶν ἀσθενῶν, σιωπὴ, δόξα τῶν ἰσχυρῶν, σιωπὴ, ἀρετὴ τῶν μετριοφρόνων». Προφανῶς, ἐδῶ ἡ σιωπὴ θὰ ἦταν καταφύγιο τῶν ἀσθενῶν.

4) Τέλος ἡ ἐσχάτη λύση, ἡ τετάρτη, εἶναι ν' ἀποσυρθεῖ ὁ διδάσκαλος στὴν ἀκρόπολη τῆς καθαρᾶς καὶ μὴ ἀξιολογούσης ἐπιστήμης. Νὰ κάμει μίᾳ διδασκαλίᾳ περιγραφικὴ. Αὐτὴ λέγει, ὁ ἴδιος συγγραφεὺς, ὁ Τόμα, δὲν εἶναι βεβαίως ἡ ἰδεώδης διδασκαλία τὴν ὁποῖαν ἀναμένει ἡ Πολιτεία ἀπὸ τὸν καθηγητὴ, ἀλλ' ἐπιτέλους, λέγει, καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ περιγραφικὴ διδασκαλία τῆς ἐπιστήμης δὲν ἀπαγορεύεται.

Αὐτὴ μάλιστα τὴν περιγραφικὴ διδασκαλία τὴν δέχεται καὶ ὁ *Max Weber*, στὸ περίφημο ἔργο του «Ἡ Ἐπιστήμη ὡς Ἐπάγγελμα», πὺν τὸ ἔχει μεταφράσει στὰ ἑλληνικὰ ὁ ἀλησμόνητος Ἰωάννης Συκουτρῆς. Ὁ *Weber* δέχεται ὅτι ὁ ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ παραδίδει στοὺς μαθητὰς του ἓνα ἄφογο ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως σύστημα γνώσεων, νὰ τοὺς κάνει ἰκανοὺς νὰ σκέπτονται ἐπιστημονικά, καὶ δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κάμει ἀπὸ τὴν ἔδρα τὸν προφήτη ἢ τὸν πολιτικὸ ἡγέτη. Καὶ προσθέτει μάλιστα, ὅτι

ἀρκετοὶ ἀπὸ τούς καθηγητάς, πὸν ἐπεχείρησαν νὰ κάμουν τὸν πολιτικὸ ἡγέτη, δὲν ἔγιναν διάσημοι πολιτικοὶ ἡγέτες.

Τώρα, ὡς πρὸς τὸν Ἑλληνα ἀκαδημαϊκὸ διδάσκαλο, ἐρωτᾶται, τί θὰ πράξει, ἐὰν εὐρεθεῖ ἐνώπιον παρομοίου διλήμματος; Σπεύδω νὰ πῶ, ὅτι τὸ ἐρώτημα, δὲν μὲ ἐμβάλλει σὲ ἰδιαίτερη ἀνησυχία. Ὁ Ἑλληνας διδάσκαλος, ἐκ παραδόσεως, ἐκ καταγωγῆς καὶ ἀκόμη ἐκ γενετῆς θὰ ἔλεγα, εἶναι φιλελεύθερος καὶ δημοκρατικός, — ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες εἶναι πραγματικά, ἐκ γενετῆς φιλελεύθεροι καὶ δημοκρατικοὶ — ὁ Ἑλληνας λοιπὸν καθηγητῆς δὲν θὰ εὐρεθεῖ ἐνώπιον παρομοίου διλήμματος. Διότι, πιστὸς στὴν ἐλευθερία τῆς ἀκαδημαϊκῆς του συνειδήσεως, ἀλλὰ συγχρόνως, ἐξ ἴσου πιστὸς καὶ στὶς δημοκρατικὰς βάσεις τοῦ πολιτεύματός μας, θὰ ἐξισορροπήσει μέσα στὴ συνειδήσή του τὶς δύο αὐτὲς ἀξίες, καὶ θὰ τὶς ἐξυψηρετήσῃ μὲ τὴν ἴδια ἀφοσίωση καὶ εἰλικρινῆ πίστη.

Διότι, ἐπιτέλους, τὸ Σύνταγμά μας, περισσότερο φιλελεύθερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, δὲν ἐπιβάλλει πολιτικὴ οὐδετερότητα στοὺς πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους, δὲν ἐπιβάλλει «ἀπολιτικοποίηση» τῶν καθηγητῶν, ὅπως παρόμοια «ἀπολιτικοποίηση» ὑπάρχει γιὰ ἄλλους δημοσίους λειτουργούς. Πολιτικὲς ἐκδηλώσεις ἐπιτρέπονται κατὰ τὸ Σύνταγμα, στοὺς πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους, ἐφ' ὅσον τὸ Σύνταγμα καθιερῶνει τὸ συμβιβαστὸν καθηγητοῦ καὶ βουλευτοῦ, ἀρκεῖ οἱ πολιτικὲς ἐκδηλώσεις νὰ μὴ γίνονται κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηγητικῶν καθηκόντων. Δὲν ἀπαγορεύεται λοιπὸν ἡ ἐκδήλωση ἀντιθέσεως στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο κόμμα, εἴτε αὐτὸ κυβερνᾷ, εἴτε εἶναι στὴν ἀντιπολίτευση, — ἀρκεῖ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ νὰ μὴ ἐκδηλώνεται κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηγητικῶν καθηκόντων, καὶ νὰ μὴ συγχέεται πρὸς αὐτήν.

Ἐκεῖνο πὸν ἀπαγορεύεται εἶναι ἡ ἐκδήλωση ἀνυπακοῆς στὸ Σύνταγμα. Καὶ τὸ Σύνταγμα δὲν εἶναι πρόγραμμα μιᾶς μερίδος τοῦ λαοῦ — ἀλλὰ εἶναι ἡ καταστατικὴ πράξις τῆς ζωῆς μας, εἶναι τὸ βασικὸ πρόγραμμα τοῦ πολιτικοῦ μας βίου, ὅπως τὸ ὥρισεν ὁ λαὸς μας, διὰ μέσου τῶν συντακτικῶν νομοθετῶν. Ἕνας ἐλεύθερος λαὸς ὥρισεν ἐλεύθερα

τὸν τρόπο τοῦ πολιτικοῦ του βίου καὶ τὸν τρόπο τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἱστορικοῦ προσορισμοῦ του. Πῶς νὰ ὑπάρξει ἀνυπακοή σ' αὐτὸ τὸ πρόγραμμα τῆς ἔθνικῆς μας πορείας;

Γι' αὐτὸ λέγω, — καὶ καταλήγω — ὅτι ὁ Ἕλλην καθηγητῆς, ἐκ φύσεως φιλελεύθερος καὶ δημοκρατικός, δὲν θὰ ἀντιμετωπίσει προβλήματα.

Διότι, ὅταν εἶναι κανεὶς πιστὸς στὴν δημοκρατία, πὺν εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ἐλευθερίας, δὲν θὰ ὑπάρξει στὴ συνείδησή του σύγκρουση, οὔτε δραματικὰ διλήμματα. Θὰ ὑπάρξει μία ζῶσα συνύπαρξη, θετικὴ καὶ ἐνεργός, συνύπαρξη πίστεως, συνύπαρξη ἀφοσιώσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ — πὺν ἐξασφαλίζει καὶ ἐλευθερία δραστηριότητος πνευματικῆς ἀλλὰ καὶ γαλήνη συνειδήσεως.

Καὶ ἡ γαλήνη συνειδήσεως, τὸ γνωρίζουμε αὐτὸ ὅλοι, εἶναι ἡ ἀπαραίτητη ὑποδομὴ γιὰ κάθε πνευματικὴ δημιουργία.